

ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ВИВЧЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

DOCTRINAL ASPECTS OF IMPROVEMENT OF STUDYING AND GENERALIZATION OF JUDICIAL PRACTICE PROCESS

Гринюк Р.Ф.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

Савченко К.Ю.,

*здобувач ступеня освіти «доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

У статті розкрито доктринальні аспекти вдосконалення процесу вивчення та узагальнення судової практики. Зроблено висновок, що акти узагальнення права не мають ознак джерела права. Надано пропозиції щодо вдосконалення процесу узагальнення судової практики.

Ключові слова: судова практика, прецедент, вивчення судової практики, узагальнення судової практики, правова позиція.

В статье раскрыты доктринальные аспекты усовершенствования процесса изучения и обобщения судебной практики. Сделан вывод, что акты обобщения права не имеют признаков источника права. Предоставлены предложения по усовершенствованию процесса обобщения судебной практики.

Ключевые слова: судебная практика, прецедент, изучение судебной практики, обобщение судебной практики, правовая позиция.

The article reveals the doctrinal aspects of improving the process of studying and generalizing judicial practice. It was concluded that the acts of judicial practice generalization have no signs of the source of law. Suggestions to optimize the process of generalization of judicial practice have been made.

Key words: judicial practice, precedent, study of judicial practice, generalization of judicial practice, legal position.

Постановка проблеми. Значення судової практики складно переоцінити у зв'язку з тим, що вирішення правового конфлікту безпосередньо пов'язане з правильним застосуванням норм права, яке забезпечує рівною мірою професійність суддівського корпусу, високий рівень правосвідомості судді, а також аналіз та узагальнення раніше прийнятих судових рішень. Останній процес є своєрідною роботою над помилками, даючи змогу скоригувати юридичну практику, забезпечити правильність застосування норм матеріального права, виявити вади правозастосування та адекватно зреагувати на них. Хоча узагальнення судової практики цілком забезпечене на рівні вищого судового органу, вдосконалення окремих аспектів процедури його здійснення дало б змогу оптимізувати його результати. Крім того, доопрацювання потребує механізм його ефективного впровадження в діяльність судів загальної юрисдикції, а також правові наслідки узагальнення судової практики для правотворчості, чого нині в Україні не передбачено. Зазначеним обумовлюються актуалізація проблематики для правової системи нашої держави та доцільність її глибокого опрацювання.

Стан дослідження. До проблематики природи судової практики в Україні, а також її вивчення та узагальнення неодноразово зверталися В. Косович, М. Мазур, Л. Музика, В. Мусієвський, Н. Слотвінська, Д. Хорошковська та інші науковці, однак

тема залишається дискусійною та потребує подальшого розроблення.

Метою роботи є вдосконалення доктринального базису процесу вивчення та узагальнення судової практики, розроблення на цій основі практично орієнтованих рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. Метою вдосконалення процесу узагальнення та вивчення судової практики є підвищення дієвості та практичної застосовності окремих положень і висновків, що виносяться суб'єктами такого узагальнення для подальшої правозастосовної діяльності суддів у процесі здійснення ними правосуддя. Важливим є також досягнення нового якісного рівня правового розуміння суддями окремих положень законодавства або механізмів застосування аналогії права чи закону під час ухвалення рішень за результатами розгляду справ. Останнє досягається суддями шляхом звернення до окремих положень та висновків Верховного суду України, зокрема постанов Пленуму Верховного суду України.

Однак таке звернення необхідно відрізнити від обов'язковості врахування позиції Верховного суду України суддями інших судів загальної юрисдикції, яка міститься у його відповідному рішенні, винесеному в порядку перегляду судового рішення. Ключова відмінність полягає в тому, що в останніх міститься правова позиція суду, тоді як акти узагальнення правову позицію не включають. На цій

підставі деякі науковці-правники навіть порівнюють рішення Верховного суду України, прийняті в результаті перегляду раніше прийнятих рішень, та акти узагальнення судової практики з правовими прецедентами, знаходячи спільні та відмінні риси.

Так, І. Борщевський зазначає, що між судовим прецедентом та наявною практикою як сумарним результатом розгляду конкретних справ не можна ставити знак рівності, оскільки окреслена проблема термінологічної розбіжності цих понять вимагає не тільки оцінювання конкретності застосування логічних правил диференціювання, але й урахування особливостей об'єктів права [1, с. 14]. Підтримуючи цю позицію, зауважимо, що навіть окремих судовий акт, який стосується узагальнення судової практики, не може вважатися таким, який містить судовий прецедент. Однак це не означає, що узагальнення судової практики, особливо в аспекті виправлення помилок правозастосування судами конкретних норм матеріального або процесуального права, не має враховуватися у правозастосовній діяльності останніх. В процесі дослідження встановлено, що акти Пленуму ВСУ, які приймалися, зокрема, на засадах Закону України «Про судоустрій і статус судів» [2] в редакції, що діяла до запровадження судової реформи в Україні, тобто до 2 червня 2016 року, щодо судів нижчестоящих інстанцій є актами розпорядчої дії, тобто мають обов'язковий характер і повинні вивчатися та враховуватися суддями в процесі здійснення ними правосуддя.

Однак вбачається, що сьогодні така обов'язковість повинна бути реалізована дещо по-іншому, а правова значимість актів узагальнення судової практики має збільшитися, тобто пропонується запровадити механізм обов'язкового врахування результатів узагальнень судової практики не лише судами загальної юрисдикції в процесі здійснення правосуддя, але й обов'язкового використання результатів такого узагальнення в нормотворчій діяльності Верховної Ради України та інших органів державної влади.

Також вважається за доцільне закріпити обов'язок щодо врахування під час розроблення відповідних законів за відсутності нормативно-правового охоплення тих чи інших суспільних відносин результатів узагальнення судової практики. Довести таку необхідність можна через практичність правозастосування судами норм права за аналогією в процесі розв'язання правового конфлікту. Таким чином, практика правозастосування буде передувати законодавчому охопленню, тому таку практику можна буде оцінити з огляду, зокрема, на положення правової доктрини.

Крім того, оскільки в процесі узагальнення судової практики відповідними судами робиться висновок стосовно того, в який спосіб найбільш ефективно використовувати ту чи іншу норму права або яким чином слід розуміти механізм правового регулювання в певному випадку, цілком логічно вбачається необхідність деталізації або перегляду тих норм права, які застосовуються судами неоднаково.

В контексті практичності узагальнень судової практики та використання судами загальної юрис-

дикції їх результатів як орієнтирів для правозастосування та праворозуміння можна зробити висновок про те, що значення незалежності судової гілки влади розкривається дещо в іншому аспекті. Незалежність проявляється в тому, що, існуючи в межах правового поля, суди самі здатні визначити найефективніший спосіб застосування тієї чи іншої норми права в процесі розв'язання правового конфлікту.

З огляду на наведене необхідно зауважити, що узагальнення судової практики якоюсь мірою змінює механізм застосування норми права, щодо недоліку право-регулюючого впливу якої виник спір. Однак цей механізм не пов'язаний з механізмом правового регулювання суспільних відносин, який закладався в таку норму суб'єктом владних повноважень, що її приймав. В цьому разі, скоріше, йдеться про розуміння правозастосування суб'єктами відносин та суддями, коли суб'єкти відносин не змогли дійти згоди стосовно порядку її застосування.

Отже, вирішуючи правовий конфлікт, суддя надає власну оцінку поведінці суб'єктів суспільних відносин з урахуванням їх наявного правового забезпечення, тому узагальнення судової практики є, скоріше, висновком щодо діяльності самих суддів, але в жодному разі не може вважатися джерелом права або прирівнюватися до судового прецеденту. Хоча б через те, що узагальнення судової практики не здатне вирішити проблему правового регулювання відносин, стосовно яких існує прогалина в праві. Узагальнюючи судову практику в таких випадках, суд відповідної інстанції може дійти тільки висновку щодо можливості такого врегулювання, яке запропоноване суддями, але це не означає, що такий спосіб буде єдиним правильним, тому узагальнення судової практики втрачають елемент «зразковості», який є характерною рисою судового прецеденту та прецедентного правозастосування.

Як зазначає В. Мусієвський, «судова практика пов'язується з практичною діяльністю інститутів судової влади щодо прийняття рішень, що містять правові положення. Не всяке застосування судом правової норми є судовою практикою, а тільки те, що пов'язане з виробленням певного правоположення. У цьому сенсі судову практику слід розглядати як «сталі положення», вироблені в результаті неодноразового застосування норми права в аналогічних справах, як певну форму правозастосовної діяльності» [3, с. 45]. Така позиція дослідника заслуговує на увагу, а з його висновком стосовно того, що судова практика є формою правозастосовної діяльності, можна погодитися. Однак слід врахувати той факт, що узагальнення судової практики як окрема діяльність суб'єктів судової гілки влади вже позбавлена характеру правозастосовності. Узагальнення судової практики передбачають не застосування норм права, а лише збирання та аналізування способів такого застосування іншими судами.

Натомість М. Мазур вважає судову практику джерелом права, зазначаючи, що вона є тією частиною соціально-правового досвіду й результатів діяльності судів, що виражається в офіційних актах орга-

нів судової влади (рішеннях, постановах, ухвалях, що набрали чинності й не були скасовані), які містять важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру (судові прецеденти, усталена судова практика та роз'яснення вищих судових органів) [4, с. 496]. Об'єктом узагальнення виступають саме судові рішення. Оскільки узагальнення судової практики є лише способом вивчення та аналізування правозастосовної діяльності судів, то цілком логічно передбачити, що й формальний вираз такого узагальнення (у вигляді відповідного акта, інформаційного листа, постанови пленуму тощо) також не має ознак правореґулюючого впливу.

Таким чином, можна цілком обґрунтовано стверджувати, що узагальнення судової практики позбавлені ознак джерела права, однак їх утилітарність від цього не зменшується, а практична цінність потребує подальшого розкриття задля підвищення ефективності правозастосовної діяльності суддів у процесі здійснення ними правосуддя.

З огляду на викладене цінність результатів узагальнення судової практики полягає не лише в тому, що завдяки ним судова система домагається однакового застосування законодавства в процесі вирішення правових конфліктів, але й в тому, що саме узагальнення судової практики дають розширене бачення проблемних аспектів застосування конкретних норм права.

Узагальнюючи судову практику, вищі спеціалізовані суди України та Верховний суд України не лише розглядають процес застосування судами тієї чи іншої норми щодо розв'язання правового конфлікту, але й досліджують умови виникнення конфлікту, тобто судові інстанції, які наділені правом узагальнення судової практики, здатні визначити причини неоднакового або некоректного застосування судами норм законодавства, які походять від якості тих чи інших норм права. Отже, узагальнення судової практики не відбувається відірвано від ситуації, а вимагає дослідження умов та першопричин виникнення правового конфлікту, а також, безумовно, способу його розв'язання.

В цьому контексті вбачається за доцільне розглянути питання наділення актів узагальнення судової практики емпіричним елементом застосування не тільки судовими інстанціями, але й суб'єктами законодавчої ініціативи. Звертаючи увагу на необхідність наділення Верховного суду України правом законодавчої ініціативи за результатами розв'язання ним конкретного правового конфлікту, вважаємо некоректним обмеження можливості пленуму Верховного суду України або пленумів вищих спеціалізованих судів України виступати із законодавчою ініціативою за результатами узагальнення судової практики.

Виходячи з того, що функціями з узагальнення судової практики наділені й апеляційні суди, й вищі спеціалізовані суди, й Верховний суд України, вважаємо необхідним вироблення єдиного механізму, який би забезпечував передачу результатів узагальнення від усіх цих інстанцій до одного суб'єкта зако-

нодавчої ініціативи. При цьому таким суб'єктом не обов'язково повинен бути Верховний суд України. Більш логічним вбачається розроблення механізму передачі результатів узагальнення судової практики на рівень Міністерства юстиції України або Інституту законодавства Верховної Ради України для подальшого аналізування.

Річ в тім, що саме по собі узагальнення судової практики як функція судової установи передбачає збирання, опрацювання та аналізування випадків застосування судами норм права, виявлення причин неоднакового застосування та вибір найбільш оптимального способу або випадку застосування з тих, що існують у практиці. Суб'єкти узагальнення судової практики позбавлені повноважень пропозицій інших, окрім тих, що існують у правозастосовній практиці, способів застосування норм права або способу розв'язання конкретного конфлікту. Зокрема, про це зазначає у своєму Рішенні «Про затвердження Положення про організацію і методику узагальнення судової практики» (далі – Положення про узагальнення судової практики) від 24 червня 2011 року № 8 Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ: «Правильно організований і проведений аналіз судової практики дає змогу перевірити дотримання норм матеріального та процесуального закону під час розгляду справ і виконання судових рішень; з'ясувати спірні, проблемні питання, які виникають під час розгляду різних категорій справ, виконання вимог закону щодо виявлення причин злочинів і правопорушень, умов, які сприяли їх вчиненню, внесення подань про усунення зазначених причин та умов. Одержані в ході вивчення та узагальнення судової практики матеріали мають бути основою для підготовки рекомендацій щодо правильного застосування судами законодавства під час вирішення справ, підвищення кваліфікації та професійного рівня суддів, поширення досвіду, підготовки пропозицій про внесення змін та доповнень до постанов пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ» [4].

Процес узагальнення судової практики має велику кількість процедур. Однак зауважимо на тому, що окремі процедури можуть бути поєднані в часі: одержання від судів матеріалів справ, що аналізуються, та пояснень суддів; одержання від науководослідних установ пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань, які аналізуються; витребування з правоохоронних та інших зацікавлених установ і відомств матеріалів, які доцільно використати під час проведення узагальнення тощо. Насправді ж процес узагальнення судової практики настільки не детермінований у часі на рівні законодавства, що важко відокремити певні етапи й відзначити момент їх початку та результат проведення.

Натомість аналіз Положення про узагальнення судової практики розкриває наявність певної методики її проведення. Вона полягає в тому, що на кожному з виокремлених вище етапів суб'єкт узагальнення вчиняє дії, спрямовані на вивчення як самих

матеріалів розгляду конкретних справ, так і позиції конкретних суддів, що виносили рішення, й навіть позиції окремих органів владних повноважень, які також користуються у своїй діяльності нормами права, на які орієнтувався суд під час розгляду досліджуваної категорії справ.

Наприклад, суб'єкт узагальнення для одержання об'єктивних даних витребує у судів нижчого рівня довідки за підсумками раніше проведених узагальнень з відповідної теми, а також направляє таким судам завдання у зв'язку з вивченням судової практики. Завдання направляється одночасно з розробленою програмою узагальнення судової практики, де повинні бути визначені конкретні цілі й завдання останнього, терміни виконання, зазначені категорії справ, які підлягають вивченню, чітко сформульовані питання, що потребують вирішення. Програма містить пропозиції судам висловити свою думку про досліджувану тему, а саме зазначити спірні питання судової практики, надати свої пропозиції щодо вдосконалення законодавства тощо [5]. Таким чином, Положення про узагальнення судової практики передбачає наявність досить складної процедури дослідження позиції суддів нижчого рівня, а також містить незрозумілу вимогу стосовно витребування попередніх результатів узагальнення. Причому аналізоване Положення лише після вчинення таких дій передбачає можливість, а не обов'язок суб'єкта узагальнення витребувати матеріали в органах владних повноважень та правоохоронних органів (за потреби) з предмета узагальнення. З цього випливає, що узагальнення та вивчення судової практики позбавляються об'єктивності щодо суддів, які, окрім винесених ними рішень, надають пояснення стосовно мотивів та правового обґрунтування їх винесення.

Дослідження точки зору суддів важливе, але в процесі узагальнення судової практики місце цієї процедури має переноситись на одну із заключних стадій, коли суб'єкт узагальнення сформує власне бачення та власну позицію стосовно оцінювання коректності застосування конкретної норми права, а не робитиме висновки щодо хибності розуміння судами норм права під час розв'язання правового кон-

флікту. В процесі контролювання за діяльністю судів нижчестоящих інстанцій така процедура цілком виправдана, оскільки може використовуватися для оцінювання діяльності суддів. Однак у процесі узагальнення судової практики вона позбавлена сенсу через те, що суб'єкт узагальнення повинен бути неупередженим та об'єктивним, а збирання інформації має стосуватися виключно фактів справи та доказів. Жодних оціночних суджень суддів, чия практика аналізується та узагальнюється, не можна брати до уваги як результуючу або коригуючу позицію щодо результату самого узагальнення. Суб'єкт узагальнення повинен залишатися виключно в межах правового конфлікту, що розв'язується суддею, а оцінка діяльності судді, що приймає рішення, повинна бути позбавлена персоналізації. Лише в такий спосіб, тобто забезпечення максимальної незалежності та неупередженості, можна досягти результату щодо вибору найбільш коректного застосування норми права в кожному конкретному випадку.

Висновки. На підставі проведеного дослідження зроблено висновок, що судова практика й навіть акти її узагальнення та висновки за результатами вивчення способів і меж застосування судами тих чи інших норм матеріального й процесуального права не можуть виступати окремим джерелом права, але повинна обов'язково враховуватися в нормотворчій роботі, зокрема в процесі підготовки проектів змін до законодавства.

Також під час узагальнення судової практики не повинні братися до уваги жодні оціночні судження суддів, чия практика аналізується та узагальнюється, які безпосередньо не викладені в рішенні. Суб'єкт узагальнення повинен залишатися виключно в межах правового конфлікту, що розв'язується суддею, а оцінка діяльності судді, що приймає рішення, повинна бути позбавлена персоналізації.

Пропонується запровадити механізм не лише обов'язкового врахування результатів узагальнень судової практики судами загальної юрисдикції в процесі здійснення правосуддя, але й обов'язкового використання результатів такого узагальнення в нормотворчій діяльності Верховної Ради України та інших органів державної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борщевський І. Теоретико-правові аспекти судового прецеденту в контексті формування сучасного національного права України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 2/1. С. 10–16.
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545 (із змінами).
3. Мусієвський В. Судова практика як особливе джерело права за національним законодавством України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. № 9. С. 44–46.
4. Мазур М. Судова практика як джерело права: проблема визначення поняття. *Форум права*. 2001. № 3. С. 493–497.
5. Про затвердження Положення про організацію і методик узагальнення судової практики : Рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 24 червня 2011 року № 8. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/vr008740-11>.